

LES SOCIETATS DEL II MIL·LENNI a.C AL MONTGÓ

J. L. Simón García

Introducció.

Quan al 1986 vam efectuar la primera aproximació a l'Edat del Bronze al terme municipal de Xàbia (Simón 1987), ho vam fer en base als materials existents al Museu Municipal, els quals procedien de prospeccions més o menys sistemàtiques, col·leccions particulars i donacions diverses de troballes casuals. Aquell breu estudi tan sols pretenia establir una base sobre la qual desenvolupar una sèrie d'investigacions que permetessen conèixer amb major exactitud les característiques de les societats que habitaren l'extrem oriental de la Marina Alta durant el II mil·lenni a.C.

Quasi una dècada després, les investigacions sobre dites societats s'han de continuar desenvolupant sobre dades que procedeixen de prospeccions i de materials de superfície que aporten escasses dades culturals i cronològiques, perquè fins a la data no s'ha efectuat cap excavació sistemàtica que haja aportat un bagatge prou ampli per poder efectuar les primeres matisacions sobre aquest període i els grups que en la zona es desenvoluparen. Hui en dia sols comptem com a novetats amb les excavacions efectuades pel Museu Soler Blasco de Xàbia al casc antic, on s'han detectat fons de cabanyes datades a les últimes centúries de l'Edat del Bronze i les dades recopilades pel citat museu d'algunes de les activitats clandestines desenvolupades a la comarca.

La continuació dels nostres estudis a la zona, sobretot en l'anàlisi d'evolució d'una activitat com és la metal·lúrgia, tan enormement valorada per la comunitat científica a l'hora de poder observar canvis significatius en les societats d'aquest període, ens ha portat a plantejar una sèrie de línies d'investigació i d'hipòtesi que pel moment ens permeten, en la mesura de les possibilitats, apropar-nos a alguns dels aspectes culturals que es desenvoluparen en aquesta comarca.

Donat que el punt de partida d'aquest treball és el massís del Montgó, hem de partir de les dades dels jaciments en ell existents, principalment de les múltiples actuacions desenvolupades a la Cova del Montgó (Belda 1942 i 1953) (Figueras Pacheco 1945) (Senent 1929 i 1948) (Salvá 1966) en les últimes dècades, per tal d'analitzar posteriorment en conjunt les dades que del poblament circumdant, essencialment la seua distribució, les seues característiques i la cultura material que d'ells es disposa.

Els canvis del trànsit entre el III i el II mil·lenni a.C.:

La presència de determinats elements en la cultura material d'un jaciment ha servit per tal d'intuir o atribuir a les societats que els posseïen uns determinats nivells o canvis culturals, els quals poden tenir un origen en la seua pròpia evolució interna o en els contactes directes o indirectes amb altres grups humans.

Al trànsit entre el III i el II mil·lenni a.C. es produeix, per a quasi la totalitat del País Valencià, la introducció de molts elements de la cultura material del món campaniforme i segurament moltes de les càrregues culturals que en ells es donen, però està encara per resoldre si l'arribada d'aquests elements és independent de les relacions que es mantenen des del III mil·lenni a.C. de forma directa o indirecta amb el SE. Aquestes vinculacions estan perfectament constatades en materials amb clares característiques sumptuàries, com les ceràmiques pintades (Martín i Camalich 1982), els ídols oculats o els tipus metàl·lics, els quals s'incorporen als aixovars funeraris en un procés, encara per determinar, d'assimilació de rituals (Soler 1985 i 1990).

Aquestes influències, les trobem tant a la Cova del Montgó com a la Coveta del Frare o del Tio Cruanyes, ambdues de Xàbia. En la primera es constata la presència de ceràmiques amb ornamentacions campaniformes i elements metàl·lics propis d'aquest moment. Al Museu Provincial d'Alacant es conserven, segurament de les actuacions que el Pare Belda (1942 i 1953) va efectuar a la cova, una gran làmina foliàcia de metall i un punyal de base quadrangular sense perforació ni reblons (Fig. 2. 1-2), mentre que a la Col·lecció Museogràfica de Gata de Gorgos s'inventaria un punxó biapuntat de secció quadrangular en el centre i circular als extrems. De les tres peces la primera es deu situar cronològicament amb tota seguretat en aquests moments de trànsit entre mil·lennis. Posseeix paral·lels en alguns punyals del SE, dins el camp cultural dels Millares (Arribas 1975) i presenta una gran similitud amb els grans punyals de sílex que per aquests moments es troben a jaciments pròxims -Barranc de l'Infern, Ereta del Pedregal, Covacha de la Ladera del Castillo, Les Moreres, Cova Santa de Vallada- i que J. Cabanilles situa en el trànsit del III al II mil·lenni a.C. (Cabanilles 1990), ambdós amb un important paper social donat el seu caràcter votiu, emblemàtic o de prestigi, funcions que poden veure's recolzades en la seua escassa funcionalitat, tal i com ho mostra l'extrema primor de la làmina metàl·lica amb què s'efectuà tant la peça de la Cova del Montgó com les restant inventariades al País Valencià -Ereta del Pedregal, Cova de la Barsella-, totes en ambients campaniformes (Simón 1995).

El punxó, per la seua longitud (Fig. 2.3), s'allunya dels típics punxons calcolítics, més llargs i amb una secció quadrangular al llarg de tota la peça, i s'apropa a altres campaniformes, com el de Promontori d'Elx (Ramos 1982). El punyal de base quadrangular, encara sense reblons ni perforacions, sembla que es deu adscriure a moments més tardans, si bé l'emmanegament per pinçament del mànec sobre la fulla és propi dels punyals campaniformes.

En el cas de la Cova del Pouet o del Tio Cruanyes (Simón 1987) ens trobem davant una cova d'enterrament que fou destruïda a principis de segle i de la qual només es conserven dues peces metàl·liques en una col·lecció particular, les quals se'n degueren veure acompanyades d'altres realitzades en ceràmica, lític i os.

Són tipològicament alienes i estranyes al món calcolític i campaniforme de la zona, a l'igual que de la resta del País Valencià, tant individualment com conjuntament, però amb paral·lels dins el món metàl·lic del SE, a finals del III

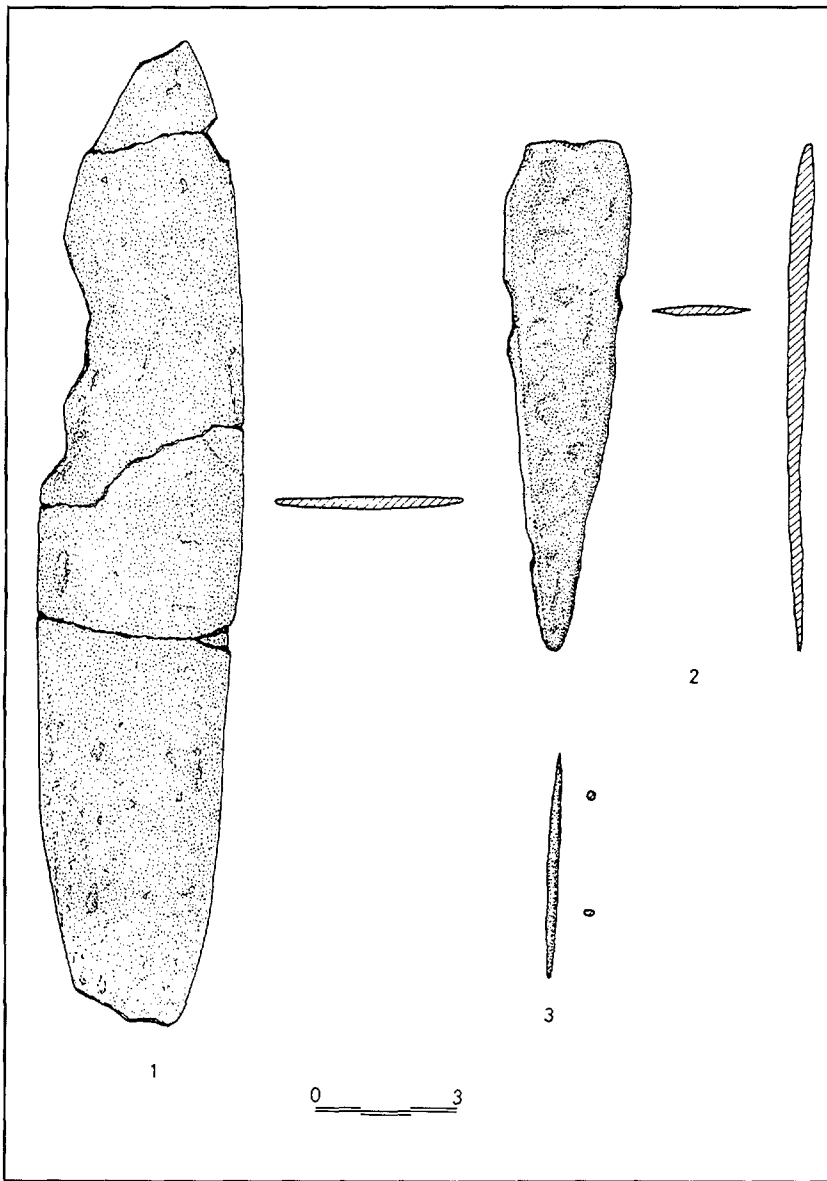

Fig. 2.- Cova del Montgó.
Conjunt metàl·lic.

mil·lenni a.C. en l'àmbit cultural de Los Millares (Arribas 1976). La seua aparició dins de l'aixovar funerari s'inclou dintre de la utilització d'objectes amb una forta càrrega simbòlica en àmbits meridionals, sense que puguem precisar pel moment el valor que van tenir en les societats calcolítiques i campaniformes de la Marina Alta. La seua arribada fins aquesta zona, a l'igual que els ídols oculats o les ceràmiques pintades, els estrets contactes, o bé siga per via terrestre o bé marítima, o bé directament o bé indirecta, dels grups humans del voltant del Montgó amb el SE, cosa que els situa en la dinàmica general de finals del III mil·lenni a.C. a la Península Ibèrica. Potser aquesta relació siga la via per la

qual arriben al mateix temps o amb una escassa diferència cronològica els elements culturals i ideològics del campaniforme (Hernández 1985).

Les dades que actualment tenim apunten cap a una forta implantació a la zona de conjunts o elements campaniformes, o bé de forma independent o bé per mitjà de camins oberts ja anteriorment i pels quals arriben les influències dels grups culturals meridionals del III mil·lenni a.C.. Podem suposar que els processos d'estructuració social, tant a nivell grupal com a intergrup, segueixen la dinàmica que es dona a la província d'Alacant i que s'aprecia en altres àrees com el Vinalopó i l'Alcoià-Comtat (Bernabeu *et alii* 1994 i Bernabeu 1995), els quals a una certa distància segueixen els models que es dona al SE, restant constatada aquesta circumstància als aixovars funeraris, ja que pel moment no tenim elements que ens permeten avaluar l'entitat d'un possible hàbitat a la Cova del Montgó i dels poblats de planura o de vessant que sense lloc a dubtes hagueren pogut existir.

L'Edat del Bronze

L'ocupació del territori. Poblaments i enterraments:

Sobre aquest substrat s'implantaren les maneres de viure, l'economia i el bagatge cultural de l'Edat de Bronze, essent el canvi de lloc d'hàbitat una de les característiques més assenyalades per la seua diferència amb les fases anteriors. En aquest instant es trien petits tossals enfront a l'hàbitat de planura o vessant dels moments anteriors, encara que si bé l'assentament en altura siga el predominant no cal descartar la possibilitat de l'existència de petits assentaments al pla que, per les intenses remodelacions agrícoles efectuades i les aportacions dels glacis envoltants, no s'ha pogut detectar fins a la data, i com a exemple només cal recordar l'existència del jaciment del Pla de Pego (Aparicio i Climent 1985), situat sobre una escassíssima elevació al costat de la marjal Pego-Oliva (Simón 1987).

Les dades que actualment es tenen sobre l'ocupació del territori (Simón 1987), (Femenía 1990), (Bolufer 1995), si tenim present el ja assenyalat, ens mostren un elevat nombre d'assentaments situats a tossals i escarpaments d'escassa altura pròxims en la seua major part a les terres de conreu, cosa que els proporciona al mateix temps unes possibilitats de visura del territori i control de les zones de pas que considerem com una conseqüència de les prioritats econòmiques i agrícoles i no una elecció deliberada o un intent del control estratègic, la qual cosa es pot observar en comprovar que muntanyes com el Montgó, malgrat la seua immillorable posició per tal d'efectuar una observació del territori circumdant, o Segària, d'ídèntiques característiques, són rebutjades com a llocs d'assentaments. Només la Cova del Montgó és habitada molt possiblement per l'explotació ramadera de les seves vessants.

La distribució dels poblats intenta optimitzar les petites valls i terres conreables, com es pot apreciar al plànol de distribució (Fig.1). Alguns d'ells, generalment de grandàries ínfimes, ja que pot tractar-se d'una o dues cabanyes, deuen la seua ubicació a explotacions puntuals de determinats recursos específics, bé siguen de caràcter silvestre o marítim, als que caldrà afegir els possibles assentaments en pla.

La grandària dels poblats generalment no superen quasi mai els 1000 m², la qual cosa unida a la seua distribució en el territori i els materials que d'ells procedeixen semblen apuntar cap a una manca de jerarquització i estructuració

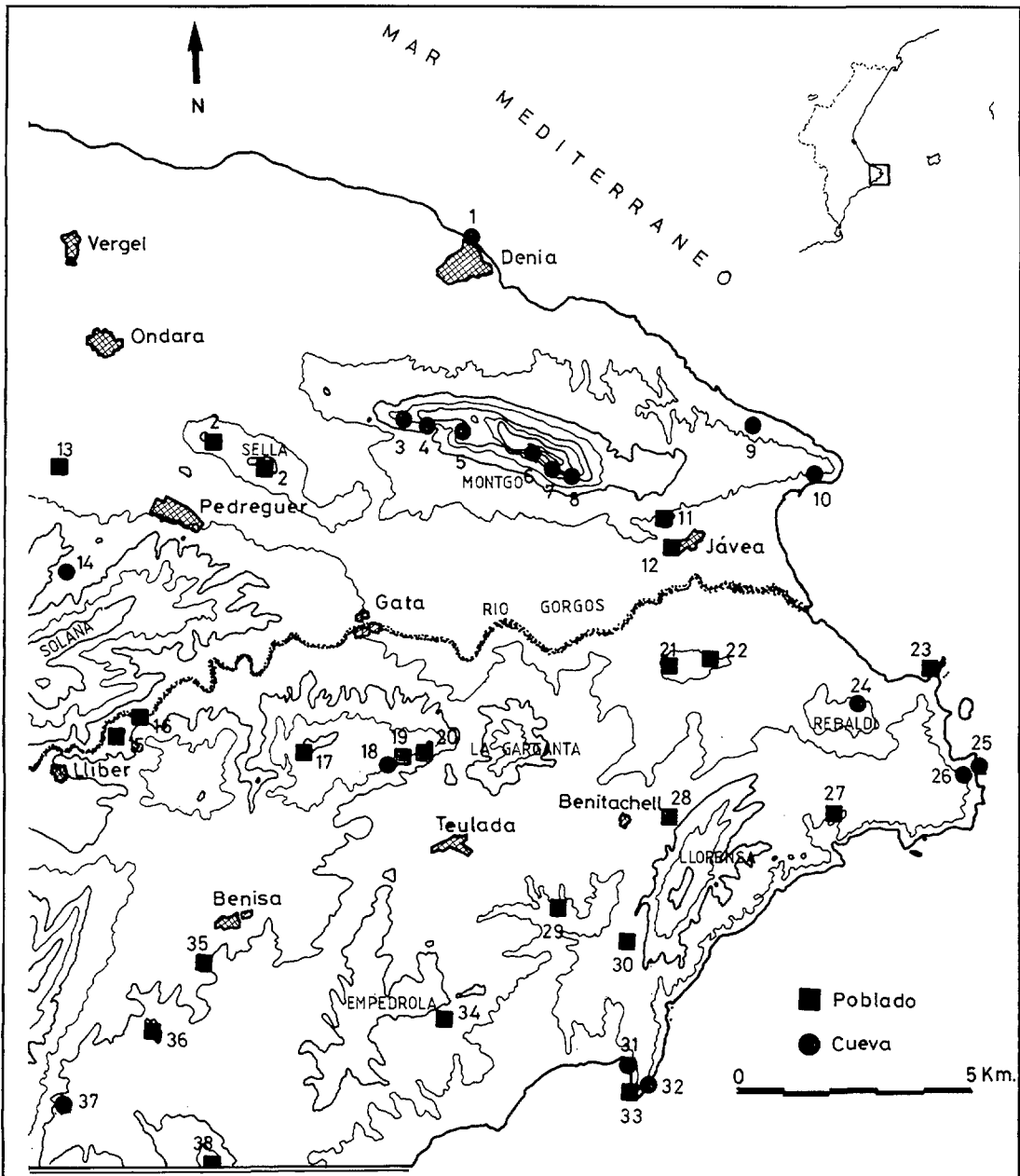

Fig. 1.- Situació dels jaciments de la zona oriental de la Marina Alta. 1 El Castell (Dénia). 2 Sella (Pedreguer). 3 Coveta del Pic de l'Àguila (Dénia). 4 Cova Ampla (Dénia). 5 Barranc d'Heura (Dénia). 6 Coveta del Montgó (Xàbia). 7 Cova de la Solsida (Xàbia). 8 Cova del Montgó (Xàbia). 9 Cova de la Rabosa (Xàbia). 10 Coves Santes (Xàbia) 11 Santa Llúcia (Xàbia). 12 Nucli Urbà (Xàbia). 13. Penya del Cingle (Pedreguer). 14 Cova del Randero (Pedreguer). 15 Tossal del Castellar (Llíber). 16 Els Poets (Llíber). 17 Tossal del Moro (Gata-Senija). 18 Cova del Fardatxo (Teulada). 19 Vessant Est del Castellar (Teulada). 20 Morret de la Garganta (Teulada). 21 Alt de les Capsades (Xàbia). 22 Tossalet (Xàbia) 23 Cap Prim (Xàbia) 24 Coveta del Frare o del Tio Cruanyes (Xàbia). 25 Cova de la Mina (Xàbia). 26 Cova Abric del Cap Negre (Xàbia). 27 Penya del Gurugú (Xàbia) 28 Tossal d'Arnau (Benitachell). 29 Tossal de la Font Santa (Teulada). 30 Tossal Redó (Teulada). 31 Cova de les Rates (Teulada). 32 Cova de les Cendres (Teulada). 33 Punta de Moraira (Teulada). 34 Tossal dels Avencs (Teulada). 35 Tossal de Cabrera (Benissa). 36 Lleus (Benissa). 37 Cova del Solitari (Benissa). 38 El Concentrari (Benissa-Calp).

de l'espai tal i com apareix en àrees més meridionals, on un poblat de gran grandària es veu envoltat d'altres de menors. Sembla més bé que es tracta de petites comunitats camperoles que degueren estar vinculades per relacions de parentiu i que mentre el sistema econòmic i els recursos del medi circumdant foren suficients per mantenir la població existent els conflictes entre elles i les necessitats d'aliança com a mesura de protecció foren escassos o molt poc significatius, podent ser l'escassa rellevància de les estructures defensives indicativa no sols dels escassos perills sinó també de la manca de la necessitat d'efectuar obres col·lectives.

Les coves han deixat d'ocupar-se com a llocs on s'allotjaren un ampli grup humà, la seua funció durant el segon mil·lenni és com a assentament temporal íntimament relacionat amb una explotació econòmica del voltant, bé siga amb un caràcter ramader en el cas de la Cova del Montgó on el material ergològic assignable a l'Edat del Bronze es constata amb la presència de formatges (Fig. 3.2) (Simón 1987,18) i una absència numèricament significativa en relació amb la resta de poblats a l'aire lliure de dents de falç, aixes, destrals, molins (Simón 1987, 16 i 18), etc., o com en el cas de les Coves Santes, de la Mina, de les Rates, Cendres i del Cap Negre sembla que per la seua grandària, excepte les Cendres, i les restes malacològiques localitzades, la seua utilització devia estar relacionada amb l'explotació dels recursos dels penya-segats marins, cosa que no sembla indicar ocupacions continuades.

Tanmateix, les coves de la comarca del Montgó mantenen al II mil·lenni a.C. una clara funció funerària, la qual cosa pot ser considerada com una pervivència de períodes anteriors, si bé tant el nombre d'individus inhumats, simple o molt reduït, com els aixovars i les formes de deposició s'ajusten als paràmetres que li són propis de l'Edat del Bronze (Martí i Bernabeu 1992). Aquest fet no significa que no s'implante la moda d'enterraments en cistes dins dels poblats o en coves o esquerdes pròximes tal com passa a la resta del País Valencià, sinó que a l'igual que es constata a comarques pròximes com ara L'Alcoià-Comtat i La Safor la característica funerària del II mil·lenni en aquesta zona és la convivència de diversitat de llocs d'inhumació, producte de la pervivència de tradicions profundament arrelades des del Neolític i l'adopció de nous costums fruit de processos d'estructuració social que de manera local s'estan produint (Martí i De Pedro 1995).

És aquesta funció funerària on el massís del Montgó juga un important paper dins les societats del II mil·lenni a.C., perquè si ja en períodes anteriors allotjà nombrosos enterraments en esquerdes i covetes, procedents de les poblacions situades als plans dels seus voltants, en l'Edat del Bronze sembla que aquesta funció continua desenvolupant-se (Jover i López 1994), i amb la precarietat que dona usar dades procedents de les múltiples expoliacions efectuades, les dades apunten cap a una realització d'enterraments individuals amb aixovars del període aquí tractat a les coves del Pic d'Àguila, Ampla, Barranc d'Heura, Coveta del Montgó, de la Solsida, i molt possiblement en la pròpia Cova del Montgó, a més d'altres que esperem estiguen intactes, cosa que proporciona al massís una càrrega simbòlica semblant a la d'un gran panteó funerari de caràcter comarcal.

Finalment, cal assenyalar que algunes coves ocupades en períodes anteriors van poder servir per tal d'efectuar inhumacions, ja siga com a conseqüència dels canvis en el tipus d'assentament: canvis en la funció o cercant coves per efectuar inhumacions sense ser conscient de la seua ocupació anterior, cas de la

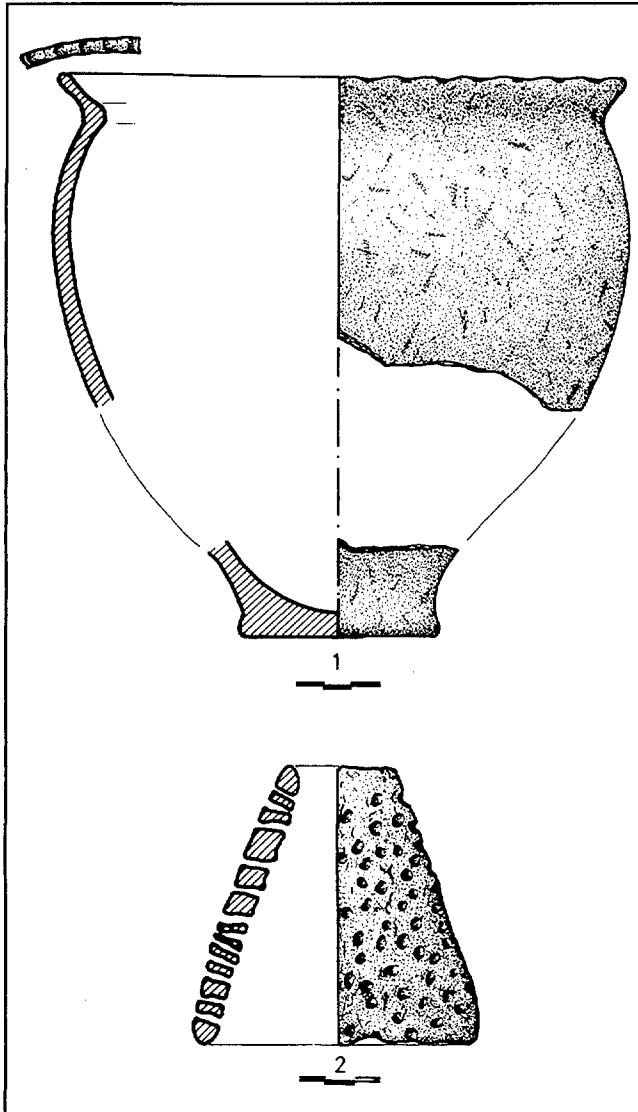

Fig. 3.- Cova del Montgó. Conjunt ceràmic.

Cova del Randero.

Economia i explotació del medi ambient:

La manca d'estudis faunístics, botànics o carpològics ens porta a plantejar l'apropament d'aquest element tant decisiu en les societats prehistòriques com a una simple proposta deductiva d'altres factors.

La base essencialment cerealista d'aquestes societats, a l'igual que les dels seus avantpassats calcolítics, han de ser, com a la resta de la Península Ibèrica (Mascarell 1992) (Bernabeu 1995), el component principal de l'economia d'aquests poblats, més encara quan malgrat allunyar-se el lloc d'hàbitat dels camps de conreu els assentaments estan a les rodalies muntanyenques. Tanmateix, hem de tenir present les peculiaritats dels nínxols ecològics (Badal

i Roiron 1995) que en aquesta zona de la Marina Alta es donen, a la qual cosa caldrà afegir el component marí.

Al voltant del Montgó ens trobem en primer lloc amb una zona en la part septentrional que s'inicia a les marjals més septentrionals de Pego i Oliva (Fumanal 1990) (VVAA 1991), i formen a l'àrea de Verger i Ondara una sèrie de terres baixes, pantanoses, separades de la mar per cordons litorals que a poc a poc es van anar colmatant per les aportacions dels glacis i aports interiors. En aquesta zona es pot apreciar que pel moment no compten amb assentaments, tanmateix, la seua riquesa en recursos de tota mena degué suposar un atractiu per a les poblacions assentades al seu voltant, tal i com ho mostren algunes de les coves utilitzades com a lloc d'enterrament- Penyes Roges- o poblats situats en petits tossals- Penyes del Cingle -.

L'explotació d'aquest medi silvestre, sense ser decisiu, hagué de ser semblant al que es constata en altres poblats com el Cabezo Redondo (Driesch i Boesneck 1969), la Illeta dels Banyets (Benito 1994) o Muntanya Assolada (Martí 1983a), per la qual cosa la seua calibració haurà de ser objecte d'estudis futurs.

Una segona zona la trobem a la vall que forma el Riu Gorgos, el qual finalitzava en una marjal que ocupava quasi la totalitat de la Badia de Xàbia, el que hui són la Platja de l'Arenal i el Portet. Els pobladors, en tossals d'escassa altitud, com ara Santa Llúcia, Alt de les Capsades, Tossalet, Sella o ja més a l'interior com Els Poets i Tossal del Castellar (Fig 1), explotarien cerealísticament les immillorables terrasses fluvials, les quals potser se les uniria les possibilitats hortícoles dels marges immediats del riu i les possibilitats cinegètiques i recol.lectives de la marjal i la desembocadura del riu. Les pràctiques d'algunes d'aquestes activitats queden reflexades en la cultura material d'alguns poblats, sobretot, en les nombroses dents de falç, les destrals i aixes de pedra i els molins. Evidentment i tal com ocorre en altres poblats de l'Edat del Bronze les economies d'aquests poblats es veurien complementades amb activitats ramaderes i els seus productes secundaris, possiblement desenvolupades des dels mateixos poblats o des de llocs temporals més pròxims a les zones de pastura, al temps que allunyades de les zones de conreu.

Finalment la zona més meridional està ocupada per petites, però nombroses serres, tossals i zones elevades separades entre si per angostes valls formades per l'erosió, cosa que ha deixat un paisatge de vessants i terrasses d'escassa extensió i forta pendent que va servir als habitants de l'Edat del Bronze per desenvolupar conreus cerealistes amb rendiments proporcionals a les zones conreades i a la tecnologia emprada. En aquesta situació es troben jaciments com els Tossalets d'Arnau, de la Font Santa, Redó, de Cabrera, dels Avencs, Lleus i Cocentari, els quals encara que en una posició més desfavorable per al desenvolupament de l'agricultura, sempre en relació als situats a la vall del Gorgos, els seus recursos en altres camps són semblants sinó majors als anteriors.

El pes dels medis marins està per determinar, tant per la manca d'estudis comparatius d'altres àrees, com per l'absència d'anàlisis detallades de la zona. Allò cert és que es constaten assentaments, tant en tossals pròxims a la mar, com en les coves dels penya-segats, que indubtablement van haver de servir de lloc, fix o temporal, des d'on explotar els recursos de les badies i penya-segats. Per la seua grandària podríem deduir la seua importància en l'economia dels poblats circumdants, si bé la cada vegada més freqüent localització de closquers ens porta a esperar estudis específics. Poblats al costat de la mar són els de

Penya Gurugú, Punta de Moraira i Cap Prim i coves relacionades possiblement amb activitats marines són la Cova de la Mina, del Cap Negre, Cendres i Rates, si bé la majoria dels jaciments de la comarca tenen els recursos marins, tant com a possibilitat alimentària com a realització d'ornaments, en el radi pròxim d'explotació. En la cultura material destaca la presència d'una peça lítica del Cap Prim que podia ser un pes de xarxa (Simón 1987, 11), a l'igual que un fragment d'aixa de Santa Llúcia (Simón 1987, 16), o una peça de ceràmica del Pla de Pego (Simón 1986-87, 113) que es pot paral·lelitzar amb altres del mateix jaciment (Aparicio i Climent 1985).

En el camp de les activitats artesanals comptem amb poques dades, encara que les prospeccions han mostrat una indústria lítica i òssia semblant a la d'altres àrees del País Valencià, o una activitat tèxtil que permet suposar la utilització dels recursos secundaris de la ramaderia, com la presència de pesos de teler de tipologia diversa. Així mateix, el món dels ornaments, especialment el que fa ús dels recursos naturals com són les conquilles marines, no fa sinó continuar una llarga tradició amb implantació a la zona des de mil·lennis enrere.

La metal·lúrgia es troba immersa en la dinàmica general del País Valencià i es caracteritza per la continuació de certs aspectes de moments anteriors i per la incorporació de la zona a les modes i influències que vénen d'àrees més meridionals. Com quasi a la resta del País Valencià manquen afloraments de qualsevol tipus de metall que permeta una indústria a partir de tasques extractives, per la qual cosa en certa manera s'està a expenses de l'obtenció de recursos a les xarxes de comerç. Aquest fet implica per un costat que la producció estiga en funció dels mitjans obtinguts, ja siga mineral reduït o ferralla, i per l'altre que els canvis tipològics i les càrregues simbòliques dels objectes elaborats siguen prompte assumides a la zona pels contactes que es mantenen per la primera circumstància, cosa que ja es va veure per als objectes metàl·lics de moments campaniformes.

Els aliatges, les tècniques, els tipus i usos se situen dins els paràmetres generals de la Península Ibèrica, sense ser la zona un lloc d'innovació en qualsevol dels aspectes assenyalats, però no estant mai al marge de les esmentades dinàmiques (Simón 1995).

Els objectes inventariats, tant els obtinguts a les xarxes d'intercanvis com els fabricats a la zona, responen a les necessitats del moment, havent-se constatat utensilis -destrals, punxons, cisells i serres-, armes -punyals de rebladura i puntes de fletxa- i ornaments personals -arracades i braçalets-.

Les activitats de transformació metal·lúrgica només s'han constatat al Cap Prim on va aparèixer un motlle de sauló per a la realització de diversos cisells amb senyals d'ús, possibles nòduls de coure, fragments d'objectes de metall per tal de reutilitzar-los i un fragment de galena. Les dades semblen apuntar cap a una producció modesta amb caràcter local i destinada essencialment a cobrir les petites necessitats comarcals.

El panorama que sembla dibuixar-se és el de petites comunitats humanes que intenten explotar els ecosistemes del seu entorn desenvolupant una activitat eminentment agrícola, molt possiblement cerealista, que es veu complementada per la ramaderia, la recol·lecció de productes vegetals i marins i una activitat cinegètica amb un pes que hui està encara per determinar (Gil Mascarell 1992).

Els intercanvis comercials continuen durant l'Edat del Bronze essent molt evidents, a l'igual que en els períodes anteriors, i creiem que les vies terrestres i, sobretot, les marítimes juguen un paper molt important, encara que com en

altres àrees, cas de la Illeta dels Banyets de El Campello a l'Alacantí (Simón 1985-86), es produiran fases de major o menor relació.

Periodització i evolució cultural:

El principal problema que ens trobem a l'hora d'efectuar una aproximació de l'Edat del Bronze en l'entorn del Montgó continua essent el coneixement de la dinàmica cultural d'aquest període i la seua relació cronològica. Una de les primeres qüestions és saber quan i com es varen anar implantant les maneres de viure i la cultura que hui considerem com a pròpies de l'Edat del Bronze (Martí i Bernabeu 1992). Cal suposar que el procés degué ser gradual, tal i com es constata en altres àrees, però aquí degueren jugar un paper important les tradicions culturals existents, amb profundes arrels des del Neolític, en aspectes com els tipus d'hàbitat, explotació econòmica i del medi del voltant i l'ocupació del territori. Un segon factor és la manera en la qual es degueren implantar els elements campaniformes, ja que el resultat d'això i de les peculiaritats de dita adopció serà diferent i, per tant, més o menys permeable als posteriors canvis socioculturals.

L'espai temporal necessari per tal de dur a terme aquest procés serà fonamental per poder entendre l'Edat del Bronze a la Marina Alta. Si el procés d'assimilació d'elements campaniformes fou conjunt o paral·lel a l'arribada d'altres elements culturals, com els del SE procedents del cercle de Los Millares (Hernández 1985), els grups humans existents es trobarien en disposició d'adoptar les característiques culturals de l'Edat del Bronze en un moment molt primerenc del II mil·lenni a.C., més encara quan els contactes amb les àrees més meridionals semblen ser més fluides. Tanmateix, un factor que no podem precisar pel moment és el de saber durant quant de temps van estar en vigència els models i aspectes campaniformes, ja que una prolongació d'ells en el temps, o bé per un conservadorisme o estabilització de les societats agrícoles o bé per la manca d'impulsos interns o externs per la seua situació geogràfica, podria portar a una prolongació d'una fase "campaniforme" més enllà dels paràmetres cronològics generals. D'aquesta manera, hi tindríem una fase de transició ampla en el temps que tindria el seu reflex en la cultura material, perquè mancaríem d'un Bronze Antic, entès aquest tal i com ho concebim per al SE i per a les comarques meridionals del País Valencià.

En aquesta dinàmica, constatada en altres àrees com el Vinalopó i l'Alcoià-Comtat, ens podríem trobar que la incorporació plena dels grups humans de la Marina Alta a l'Edat del Bronze, entesa aquesta com la ubicació dels assentaments en alt, realització de certs elements amb aparença "defensiva", enterraments als poblats i a les coves "pròximes o allunyades" amb un o uns pocs individus i amb aixovars propis del moment i incorporant el conjunt ergològic de l'Edat del Bronze, sense perjudici de la pervivència d'elements i tècniques tradicionals, encara que desapareixent objectes amb valors simbòlics propis del moment anterior -ídols, tipus ceràmics i ornamentacions, tipus i tècniques lítiques i metàl·liques, etc., - seria al voltant de la meitat del II mil·lenni a.C., la qual cosa suposa una fase de transició o pervivència de les maneres calcolítiques o campaniformes major del que fins a la data s'ha suposat.

Els materials recollits als poblats no assenyalen l'existència pel moment d'elements que en altres àrees s'han situat al Bronze Antic, i no volem cercar en aquestes terres conjunts ni elements argàrics antics, els quals podrien haver arribat a l'igual que altres peces adscrites al món de Los Millares, sinó objectes

o conjunts culturals que apunten a aquests moments.

Dits materials mostren que el conjunt ceramològic és propi de l'Edat del Bronze, amb les formes senzilles i carenades, o específiques, com les formatgeres, sense ornamentacions pròpies del Calcolític o el Campaniforme, amb elements d'aprensió propis del moment, a l'igual que els tractaments de les superfícies i les coccions. En l'utilatge lític s'implanta la dent de falç, les aixes, les destrals, el molí barquiforme i els morters, i van en descens, sense la desaparició absoluta, l'ús de petits ganivets o puntes de fletxa de sílex i els braçalets d'arquer. En os i ivori es generalitzen els punxons, es mantenen els botons de perforació en V i desapareixen els ídols. Els pesos estan presents en varies formes i tipus, efectuant-se tant en fang com en pedra, podent estar relacionats amb activitats tèxtils o amb la pesca, ja siga en riu, albuferes, marjals o en mar obert. L'utilatge metàl·lic no sembla estar molt present en aquests moments, ja que l'inventariat fins a la data es relaciona amb conjunts datables per paral·lels en moments posteriors.

La presència d'un vas geminat, de factura molt local, al Concenterí, apunta cap a una de les formes que més han cridat l'atenció i que es presenta en cronologies que abasten des del Bronze Mitjà al Bronze Tardà, amb una relació que apunta cap a una influència o contactes amb pobles mediterranis.

La manca d'un major nombre de dades impedeix pel moment efectuar majors precisions d'aquests primers assentaments de l'Edat del Bronze, si bé la seua petita grandària, l'elecció de tossals de no molt elevada altura i la manca de defenses artificials d'envergadura, semblen apuntar cap a una adopció d'aquests paràmetres més per una dinàmica cultural de caràcter general que per unes necessitats estratègiques.

El Bronze Tardà i Final.

Per la definició que s'ha realitzat en altres àrees de les últimes fases de l'Edat del Bronze, i que pels moments es vénen anomenat com a Bronze Tardà, i els múltiples estudis específics que es vénen efectuant, es poden adscriure alguns dels conjunts ergològics estudiats en aquesta fase cronocultural.

La presència de ceràmiques amb ornamentacions, tant temàticament com tècnicament amb un origen a l'Horitzó cultural de Cogotas I, l'existència de vasos amb carenes altes, bases planes o anulars, superfícies allisades o brunyides i petites anses verticals, semblen les característiques més comuns al País Valencià (Gil Mascarell 1981), a l'igual que al SE (Molina 1978), per tal de definir aquest moment. A això se li ha sumat últimament la generalització de l'aliatge d'estany-coure (Montero 1994) (Simón García 1995) i una concreta tipologia en els pesos de teler (López Mira 1992), la qual cosa, i quan se sumen les característiques d'altres tipus d'elements, semblen formar un conjunt ergològic propi i diferenciat dels moments anteriors, dels quals perviuen en tots els camps una sèrie d'elements, potser per la seua funcionalitat o tipologia.

La seua arribada, com en èpoques anteriors sembla procedir del SE (Hernández Pérez 1986), ja siga directament o indirecta, per via terrestre o marítima, veient-se ara aquesta última reforçada per la localització al territori de diversos jaciments on es troben els conjunts ergològics amb les característiques anteriorment esmentades.

Els trobem al Cap Prim, Santa Llúcia i el Tossal d'Arnau, el primer en un cap sortint i els altres dos en posicions una mica més allunyades de la línia marina però amb fàcils accessos a ella. En el cas de Lleus la presència de

ceràmiques amb cordons decorats, especialment un cordó imprès amb cercles, porten l'autora del seu estudi a situar-lo entre el Bronze Mitjà i Tardà (Ronda 1990).

El Cap Prim destaca tant per la seua ubicació com per les característiques de l'assentament, la seua relació amb la mar i amb la totalitat del seu conjunt ergològic. En aquest últim aspecte destaca en primer lloc la presència de ceràmiques que per la seua tipologia i ornamentacions se situen entre el Bronze Tardà i el Bronze Final (Hernández i López Mira 1992) (Simón 1987, 9-11). Relacionades amb el Bronze Tardà es trobarien una ampolla (Simón 1987, fig. 2:4) amb ornamentació impresa de triangles farcits de punts, arribant aquests últims a l'ansa, mentre que la vora i de manera transversal en hi presenta una ornamentació d'impressions lineals. La forma, a manera d'ampolla, no té antecedents en les tipologies locals, sinó en àrees meridionals (Mederos 1983) i en moments finals del II mil·lenni a.C. (Molina 1978). L'ornamentació, quant al motiu bàsic de triangles plens de punts, posseeix els seus paral·lels més pròxims a la Illeta dels Banyets de El Campello (Simón 1988, 129), si bé la composició de triangles disposats a bandes alternants és exclusiva d'aquesta peça al País Valencià.

Entre el Bronze Tardà i el Bronze Final es trobaria el vas de carena alta i ansa vertical, el qual posseeix paral·lels entre altres a la Illeta dels Banyets (Simón 1988), datats en un Bronze Tardà i a El Tabaià (Hernández i López Mira 1992), datats pels autors en el Bronze Final.

Per últim, s'inventarien dues peces (Simón 1987, 10. fig. 2:3 i 7) que per les formes de vas, en concret del coll i de la vora, i per les ornamentacions i motius, incisions que desenvolupen línies paral·leles i triangles incisos, tenen uns paral·lels en els conjunts 1 i 2 de El Tabaià d'Aspe (Hernández i López Mira 1992), ambdues datades pels autors al Bronze Final.

En la resta del conjunt ceramològic sense ornamentació les peces s'agrupen en aquelles que tenen un tipologia local i pròpia d'un Bronze Mitjà, amb vasos esfèrics i suauement carenats i les que tenen formes pròpies del Bronze Tardà i del Bronze Final.

L'existència d'una activitat metal·lúrgica local es constata en l'existència de un motlle de sauló per tal d'efectuar tres ciselles o barres, possibles nòduls de coure, fragments de pedres en desús i un fragment de galena argentífera. Com a peça elaborada destaca un fragment de serra, la qual és pel moment la més septentrional d'aquest tipus al País Valencià i amb paral·lels a la de Mas de Menente (Pericot i Ponsell 1929), San Antón i las Laderas del Castillo de Callosa de Segura (Furgús 1937) (Simón 1987 i 1995).

En lític destaca un braçalet d'arquer usat com a penjoll, diverses dents de falç i una peça tubular de pedra perforada que podria servir de pes, bé de xarxa o teler, o com a tovera al camp de la metal·lúrgica (Simón 1987, 11). Finalment són nombroses les conquilles de diferent tipologia preparades com a elements d'ornament.

El jaciment per la seua situació està claríssimament orientat cap a la mar, o bé per explotar els seus recursos o bé per jugar un paper determinant dins d'un comerç de navegació de cabotatge que unisca les illes de la Mediterrània Occidental i el litoral català i valencià amb les costes alacantines, murcianes i almerienques (Chapman 1991). La seua ubicació, la qual domina la Badia de Xàbia i essent impossible establir-se als caps de La Nau i Sant Antoni per l'altura dels seus penya-segats, seria necessària en una xarxa d'establiments costencs que permetrien el cabotatge, les reparacions, l'avituallament, l'intercanvi i el

control de la ruta, per la qual cosa el Cap Prim podria ser una baula més d'aquesta cadena que té a Orpesa la Vella i a la Illeta dels Banyets altres representants.

Potser aquest fet explique l'activitat metal·lúrgica del poblat, amb una fàcil via d'abastiment de mineral o ferralla, sense descomptar el seu paper com a difusor cap a l'interior de modes, tècniques i objectes que d'altra manera no troben una altra explicació, con ara la composició estannífera dels ornaments de Beni Sid a la Vall d'Ebo (Simón 1995). El poblat tindria la seua pròpia economia local, creant les vessants pròximes com ho mostren les dents de falç, presents però no molt abundants.

A Santa Llúcia trobem novament ceràmiques llises i decorades que situen tipològicament en moments del Bronze Tardà o el Bronze Final, en la primera fase per les seues formes i en la segona pels temes decoratius, els paral·lels de les quals els trobem a El Tabaià (Hernández i López Mira 1992). Com a objectes metàl·lics apareixen un petit punyal de reblons i un fragment de destral, la qual cosa mostra, al costat de les dades anteriorment exposades, que la metal·lúrgia aconsegueix en aquesta fase el seu ple desenvolupament i difusió entre els grups humans de la zona.

Al Tossal d'Arnau la peça més significativa d'aquest moment és un pes de teler de forma cilíndrica amb perforació central que López Mira ha situat tipològicament al Bronze Tardà (López Mira e.p.), tenint al Cabezo Redondo de Villena els seus paral·lels més clars (Soler 1987), els quals es daten en els últims segles del II mil·lenni a.C..

Finalment a Lleus, s'hi cataloguen per una banda ceràmiques amb formes i tipologia de tradició local i datades al Bronze Mitjà, sobretot vasos esfèrics, semiesfèrics i carenats, amb una gran profusió d'anses del tipus llengüeta. Per l'altra es troben vasos de formes simples però decorats mitjançant l'ús de petits mamellons, els quals se situen tant a la vora com al coll, cosa que presenta paral·lels tant al País Valencià, en concret, a jaciments com la Horna (Hernández 1994) o la Illeta dels Banyets (Simón 1988), com en altres més meridionals, cas de El Picacho (Hernández i Dug 1977), els quals es daten en tots els llocs al Bronze Tardà. Un fragment amb cercles impresos és temàticament i tècnica relacionable amb l'Horitzó de Cogotas I. S'ha constatat un elevat conjunt de vasos amb cordons decorats, els quals presenten paral·lels als jaciments septentrionals del Xúquer o en el cas d'un fragment amb dos cordons superposats i decorats mitjançant prismes successius, el qual posseeix un paral·lel a la Illeta dels Banyets (Simón 1988, fig. 6:12), en un context del Bronze Tardà. A l'igual que a la resta dels jaciments el metall, en aquest cas una destral, apareix amb major profusió en aquests moments que en els anteriors.

Quant a les dades que es posseeixen sobre el Bronze Final, a més de les ja assenyalades al Cap Prim i Santa Llúcia, volem tornar a cridar l'atenció sobre una sèrie de ceràmiques i, en concret, d'un vas procedent de la Cova del Montgó que ja en el seu dia vam apuntar la seua vinculació tipològica amb els de Camps d'Urnes (Fig. 3.1) (Simón 1987), cosa que s'ha vist reforçada últimament per la localització al carrer de Santa Marta nº1 de Xàbia d'una sèrie de fons de cabanyes amb materials ceràmics que porta al director dels treballs d'urgència a situar-los pel moment en aquesta època^(*), fet que per altra banda no resulta sorprenent dins la dinàmica ocupacional d'altres àrees pròximes.

(*) Volem agrair a N'Alberto González Alonso, director dels treballs de camp i En Josep Casabó i Bernad la informació verbal sobre els resultats de l'excavació d'urgència portats a terme al solar situat al nº1 del carrer de Santa Marta, en ple Nucli Històric de Xàbia.

Consideracions finals:

Amb les limitacions que pel moment es té del coneixement dels jaciments de l'Edat del Bronze al Montgó i a les seves immediacions, tan sols hi podem efectuar una proposta que amb el desenvolupament de les investigacions molt possiblement es veurà substancialment modificada.

Sembla clar que el Montgó com a massís aconpleix durant el II mil·lenni a.C. un paper secundari dins l'ocupació, explotació i dinàmica evolutiva dels grups humans que ocupen la zona. En ell, tan sols s'hi sembla desenvolupar activitats secundàries des del punt de vista econòmic, amb hàbitats temporals o d'escassa rellevància, com en el cas de la Cova del Montgó, possiblement utilitzada com a lloc des d'on efectuar una explotació ramadera del massís. En la resta se n'utilitzaran, a l'igual que en èpoques anteriors, les seves múltiples esquerdes, covetes i avencs per tal d'efectuar enterraments simples o d'escassos individus amb aixovars propis de l'Edat del Bronze, efectuant una simbiosi d'antigues tradicions amb ritus i aixovars propis del moment.

Al seu entorn es despleguen tota una sèrie d'assentaments que tenen un denominador comú una ubicació en tossals d'escassa altura, situats als marges de les àrees susceptibles de ser explotades agrícolament, amb escassos o nuls elements defensius i amb unes grandàries que no superen els 1.000 m². La seua distribució en l'espai sembla estar relacionada amb els objectius d'explotació del territori més que amb paràmetres d'estructuració entre ells o de control visual dels passos de comunicació. Es donen al seu voltant petits poblats o ocupacions temporals de coves que semblen estar relacionades amb l'explotació d'aspectes específics dels nínxols ecològics o de recursos puntuals -caça, pesca, marisc, ramaderia, etc-, els quals complementen la producció bàsica de caràcter cerealista.

Les dades i elements que permeten una periodització o una proposta de dinàmica cultural són quasi inexistent. Els materials recollits del món calcolític i campaniforme mostren per una banda els intensos contactes que manté la zona amb altres indrets més meridionals, a través dels quals arriben en primer lloc elements del món de Los Millares, com els ídols oculats, ceràmiques pintades i diversos tipus d'objectes metàl·lics, entre altres, i per una altra banda, de forma paral·lela o immediatament a continuació, els elements del món campari-forme, amb ceràmiques ornades, braçalets d'arquer, botons de perforació en V i alguns tipus metàl·lics. En tots dos casos es produeix la simbiosi d'allò local amb allò forà, la qual no sols es limita a l'adquisició o imitació de formes sinó que arriba en part a la seua càrrega i valor simbòlic, la qual cosa sembla apuntar cap a societats amb certs processos d'estructuració interna.

Els marges cronològics en els quals es desenvolupa aquest procés són pel moment impossibles de determinar, més encara quan no tenim dades que assenyalen elements de la forma, la manera, i el moment en els quals s'implanten les maneres de viure de l'Edat del Bronze. Entre aquest moment, potser als segles centrals del II mil·lenni a.C., i l'aparició d'elements propis del Bronze Tardà, s'emmarca la major part dels jaciments aquí esmentats, documentant-se en quatre d'ells ceràmiques que per les seues característiques tipològiques i decoratives s'inclourien dins el Bronze Tardà o ja en els inicis del Bronze Final, el qual comença a veure's en les últimes actuacions arqueològiques efectuades.

Allò essencial al nostre parer d'aquesta última fase del II mil·lenni a.C., és la possible relació existent entre la ubicació dels jaciments, les rutes de navegació, els objectes i mercaderies d'intercanvis i els bagatges culturals que

transiten per elles, la qual cosa pot arribar a explicar els conjunts ergològics existents en aquests jaciments i en altres més interiors, i potser, fins i tot, la dinàmica cultural que amb posterioritat arriba a desenvolupar-se en aquesta comarca.

BIBLIOGRAFIA:

APARICIO PÉREZ, J et alii. (1983): *Carta Arqueológica de la Safor*. Inst. de Estudios Comarcales Duque Real Alonso El Viejo. Gandia.

APARICIO, J. i CLIMENT, S. (1985): Sobre la pesca en la edad del bronce. *Arse* 20. Sagunt. pp. 481-485.

ARTEAGA, O. i MOLINA, F. (1976): Problemática y diferenciación en grupos de la cerámica con decoración excisa en la Península Ibérica. *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada* 1. Granada. pp. 175-214.

ARRIBAS, A. (1975): Las bases actuales para el estudio del Eneolítico y la Edad del Bronce en el sudeste de la Península Ibérica. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada* 1. Granada. pp. 139-156.

BALLESTER TORMO, I. (1945): Ídolos oculados valencianos. *Archivo de Prehistoria Levantina* II. València. pp. 115-141.

BADAL, E. i ROIRON, P. (1995): La prehistoria de la vegetación en la Península Ibérica. *Saguntum* 28. València. pp. 29-48.

BELDA, J. (1942): Montgó. *Anales del Centro de Cultura Valenciana*. Any III, València. p.93.

BELDA, J. (1953): Jávea (Alicante). *N.A.H.* I, I/3, notícia 267, Madrid. p. 212.

BENITO IBORRA, M. (1994): Estudio de la fauna de la Edad del Bronce de la Illeta dels Banyets de la Reina (Campello, Alicante). Primeros resultados. *Archivo de Prehistoria Levantina*. XXI. València. pp. 119-134.

BERNABEU AUBAN, J. et alii (1993): El III milenio a.C. en el País Valenciano. Los poblados de Jovades (Concentaina, Alicante) y Arenal de la Costa (Ontinyent, València). *Saguntum* 26. València. pp. 9-180.

BERNABEU AUBAN J. et alii (1994): Niuet (L'Alqueria d'Asnar) poblado del III milenio a.C. *Recerques del Museu d'Alcoi* 3. Alcoi. pp. 9-74.

BERNABEU AUBAN, J. (1995): Origen y consolidación de las sociedades agrícolas. El País Valenciano entre el Neolítico y la Edad del Bronce. *Actes de les Jornades d'Arqueologia*. València. pp. 37-60.

BLANCE, B. (1971): *Die Anfänge der Metallurgie auf der Iberischen Halbinsel*. Studien zu den Anfänge der Metallurgie. Berlín.

BOLUFER MARQUÉS, J. (1995): *El Patrimoni arqueològic de Teulada*. Teulada.

BORONAT SOLER, J.D. (1983): Cova de les Maravelles (Jalón-Alicante). *Varia* II. València. pp. 43-77.

BORONAT SOLER, J.D. et alii (1994): *Prehistòria a la Marina Alta*. Col·lecció Museogràfica Municipal de Gata. Tríptic. Gata de Gorgos.

BOVER BERTOMEU, J. (1943): *Yacimientos arqueológicos de Jávea*. *Reseña y catálogo de los objetos hallados en los mismos*. *Saetabi* n°13. València. pp. 262-273.

CHAPMAN, R.W. (1991): *La formación de las sociedades complejas. El sureste de la Península Ibérica en el marco del Mediterráneo occidental*. Barcelona.

- CASTILLO, A. (1926): *Jávea*. Reallexikon der Vorgeschichte VI. Berlín. p. 152.
- DRIESCH, A. VON DEN i BOESNECK, J. (1969): Die Fayna des Cabezo Redondo bei Villena (provinz, Alicante). *Studien über frühe Tierknochenfunde von der Iberischen Halbinsel* I. Munich. pp. 43-95.
- ENGUIX ALEMANY, R. (1981): Tipología de la cerámica de la cultura del Bronce valenciano. *Saguntum* 16. València. pp. 63-74.
- ENGUIX ALEMANY, R. (1982): La Edad del Bronce. *Nuestra Historia I*. Alacant pp. 151-172.
- FIGUERAS PACHECO, F. (1945): Panorama arqueológico de Jávea y sus cercanías. *Archivo Español de Arqueología*. t. XVIII, nº 58. Madrid. pp. 1-33.
- FURGÚS, J. (1937): Col·lecció de treballs del P. Furgús sobre prehistòria valenciana. *Sèrie de Treballs Solts*. nº 5. S.I.P. València.
- GIL MASCARELL, M. (1981): El Bronce Tardío y Final en el país valenciano. *Monografías del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. València. 13.
- GIL MASCARELL, M. (1985): El Final de la Edad del Bronce. *Arqueología en el País Valenciano: panorama y perspectivas*. Alacant. pp. 141-152.
- GIL MASCARELL, M. (1989-1990): La investigación de la Prehistoria Reciente en la Vall d'Albaida y sus perspectivas. *Anales de Prehistoria y Arqueología*. 5. Murcia. pp. 81-87.
- GIL MASCARELL, M. (1992): La agricultura y la ganadería como vectores económicos del desarrollo del Bronce Valenciano. *Saguntum* 25. València. pp. 46-47.
- GIL MASCARELL, M. (1995): Algunas reflexiones sobre el Bronce Valenciano. *Saguntum* 28. València. pp- 763-773.
- GIL MASCARELL, M. i ENRIQUE TEJEDO, M. (1992): La metalurgia del Bronce Final-Hierro Antiguo del yacimiento de la Mola d'Agres (Agres, Alicante). *Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica* 89. València. pp. 39-50.
- FUMANAL, M.P. (1990): El hábitat del Bronce Valenciano: Aspectos geoarqueológicos. *Archivo de Prehistoria Levantina XX*. València. pp. 317-325.
- HARRISON, R.J. (1977): *The Bell Beacher Cultures of Spain and Portugal*. Amer. Scholl. Of. Preh. Research. Peabody Mus. Harvart Univ. Bol. 35. Massachusetts.
- HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, F. i DUG GODOY, J. (1977): *Excavaciones en el poblado de "El Picaho"*. Excavaciones Arqueológicas en España 95. Madrid.
- HERNÁNDEZ PÉREZ, M. i LÓPEZ MIRA, J.A. (1992): *Bronce Final en el Medio Vinalopó. A propósito de dos conjuntos cerámicos del Tabaià (Aspe, Alicante)*. Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica 89. València. pp. 1-16.
- HERNÁNDEZ PÉREZ, M.S. (1985): Del poblamiento inicial a la Edad del Bronce. *Historia de la provincia de Alicante II*. Alacant. pp. 35-115.
- HERNÁNDEZ PÉREZ, M.S. (1985): La Edad del Bronce en el País Valenciano. Panorama y perspectivas, *Arqueología del País Valenciano. Panorama y Perspectivas*. Alacant. pp. 101-119.
- JUAN CABANILLES, J. (1990): A propòsit d'un punyal de retoc en peladures i silex polit de la Cova del Barranc de l'Infern (Gandia, València). *Archivo de Prehistoria Levantina XX*. València. pp.201-222.
- JOVER MAESTRE, F.J. i LÓPEZ PADILLA, J. (1994): El Argar y el Bronce Valenciano. Reflexiones en torno al mundo funerario. *Trabajos de Prehistoria* 52 nº1. Madrid. pp. 71-86.
- LÓPEZ MIRA, J.A.: *Contribución al estudio del tejido y la cestería durante la Edad del Bronce en el País Valenciano: la provincia de Alicante*. Memòria de Llicenciatura inèdita.

Universitat d'Alacant.

LULL, V. (1983): *La Cultura del Argar*. Akal. Madrid.

MARTÍ OLIVER, B. (1983a): La Muntanya Assolada (Alzira, Valencia). *Lucentum* II. Alacant. pp. 43-67.

MARTÍ OLIVER, B. i ENGUIX ALEMANY, R. (1992): El poblado de la Edad del Bronce de la Muntanya Assolada d'Alzira. *VIII Reunión Nacional sobre Cuaternario*. Guía de las excursiones. València. pp. 144-147.

MARTÍ OLIVER, B. i BERNABEU AUBAN, J. (1992): La Edad del Bronce en el País Valenciano. *Aragón/Litoral Mediterráneo. Intercambios culturales durante la Prehistoria*. Saragossa. pp. 555-567.

MARTÍ, B., DE PEDRO, M^o.J. i ENGUIX, R. (1995): La Muntanya Assolada de Alzira i las necrópolis de la Cultura del Bronce Valenciano. *Saguntum* 28. València. pp. 75-91.

MARTÍ SOCAS, D. i CAMALICH MASSIEU, M.D. (1982): La "cerámica simbólica" y su problemática (aproximación a través de los materiales de la Colección Siret). *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada* n^o7. Granada. pp. 267-306.

MOLINA, F. (1978): Definición y sistematización del Bronce tardío y Final en el Sudeste de la Península. *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada* 3. Granada. pp. 159-232.

NAVARRO MEDEROS, J.F. (1982): Materiales para el estudio de la Edad del bronce en el valle medio del Vinalopó. *Lucentum* II. Alacant. pp. 19-70.

PERICOT, L. i PONSELL, F. (1929): El poblado de Mas de Menente (Alcoy). *Archivo de Prehistoria Levantina* I. València. pp. 101-112.

RAMOS, R. (1982): El promontorio de l'Aigua Dolça i Salà de Elche. Avance de su estudio. *Archivo de Prehistoria Levantina* XVI. València. pp. 197-222.

RONDA FEMENIA, A. (1990): *Arqueología de Benissa*. Alacant.

SALVA, A. (1966): Material cerámico de la Cueva del Montgó (Jávea) en la provincia de Alicante. *C.N.A.* IX. Valladolid, 1965, Saragossa. pp. 92-99.

SEGARRA LLAMAS, J. (1985): *Jávea, sus orígenes y su historia*. València.

SENENT IBÁÑEZ, J.J. (1929): *Actas de la Comisión de Patrimonio y Monumentos*. Madrid. pp. 57, apartat 7.

SENENT IBÁÑEZ, J.J. (1948): En torno a hemeroskopeion. *C.A.S.E.* III. Múrcia 1947. Cartagena 1948. pp. 241-243.

SIMÓN GARCÍA, J.L. (1987): Colecciones de la Edad del Bronce en el Museo Arqueológico Provincial de Alicante: Ingresos de 1967 a 1985 e Illeta de Banyets de El Campello. *Ayudas a la Investigación 1984-1985*. Vol. I. Institut Juan Gil-Albert. Alacant. pp. 111-134.

SIMÓN GARCÍA, J.L. (1987): Xàbia a l'Edat del Bronze. *Xàbiga* 3. Xàbia. pp. 7-36.

SIMÓN GARCÍA, J.L. (1988): Catálogo y estudio de los fondos prehistóricos (del V al II milenio) de los Museos de la Marina Alta. *Ayudas a la Investigación*. Vol. III. Institut Juan Gil-Albert. Alacant. pp. 105-122.

SIMÓN GARCÍA, J.L. (1989): La Edad del Bronce en Jávea (Alicante). *C.N.A.* XIX. castelló 1987. Saragossa. pp. 429-440.

SIMÓN GARCÍA, J.L. (1995): *La Metalurgia en el País Valenciano*. Tesi Doctoral.

SOLER DÍAZ, J. (1985): Los ídolos oculados sobre huesos largos del enterramiento de "El Fontanal" (Onil, Alicante). *Lucentum* IV. Alacant. pp. 15-35.

SOLER DÍAZ, J. (1990): Aproximación al estudio de las cuevas de enterramiento múlt-

tiples de facies calcolítica en el País Valenciano. Institut Juan Gil-Albert. *Ayudas a la Investigación 1986-1987*. vol. III. Alacant. pp. 49-70.

SOLER GARCÍA, J. M^o (1987): *Excavaciones arqueológicas en el Cabezo Redondo (Villena, Alicante)*. Institut Juan Gil-Albert. Alacant.

TARRADELL MATEU, M. (1969): La Cultura del Bronce Valenciano. Nuevo ensayo de aproximación. *Papeles de Laboratorio de Arqueología* 6. València. pp. 7-30.

TARRADELL MATEU, M. (1969): Noticias de las recientes excavaciones del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia. *C.N.A.* X. Maó 1967, Saragossa. pp. 183-186.

V.V.A.A. (1991): *Medios sedimentarios, cambios ambientales y hábitat humano*. VIII Reunión Nacional sobre Cuaternario. València.